

J.H. Neuman, *Johan Rudolf Thorbecke*, 1852 (foto: Iconografisch Bureau).

Het individu op de troon

Thorbecke en de monarchie

G.J. HOOYKAAS

In januari 1848 verscheen in *De Gids* een uitvoerig recensieartikel waarin twee publicaties over de Bataafs-Franse tijd werden besproken. De recensent, de Leidse hoogleraar in de rechten Thorbecke, refereerde aan de woorden van de Nederlandse onderhandelaar in Parijs in 1806 Ver Huell dat de republikeinse mentaliteit, afkerig van een monarchale regeringsvorm, in Nederland 'de algemeene en als ingeschapen geest' was. Vervolgens merkte hij ironisch op dat koning Lodewijk, de broer van Napoleon, kort daarna in dit land met toejuichingen werd ontvangen: 'alles had het gelaat eener opgetogene natie'. Van verzet, ook van 'weêrzin', was geen sprake.¹ Met zijn commentaar op deze gebeurtenissen deed Thorbecke zijn reputatie een sententieus man te zijn alle eer aan:

Men pleegt den maatstaf ter beoordeeling van Staatsinstellingen te zoeken in hare overeenkomst met de denkwijze, met het karakter en de zeden des volks. Intusschen wordt de monarchie, die, nog geene halve eeuw geleden, in volslagen strijd daarmede scheen, sedert geruimen tijd en door hoe velen! als een *nederlandsch* hoofdbeginsel, waarmede ons volkswezen moet staan of vallen, beschouwd.²

Dit treffende citaat bevat een venijnige toespeling op het grote Kamerdebat van eind mei 1845 toen een liberale herziening van de grondwet ter discussie stond. Het initiatief daartoe was uitgegaan van Thorbecke en acht andere Kamerleden, de 'bondgenoten'. Het bezwaar dat de voorstellen van de Negenmannen in strijd waren met Nederlandse beginselen had hij met een sarcastische boutade neergesabeld:

Van waar ontleent gij de lijst der Nederlandsche beginselen? Uit herinnering? Met herinneringen regeert men zoo min, als men den honger stilt met den maaltijd van gisteren. Is slechts *Nederlandsch* wat bij ons bestaat of bestond? Elke vernieuwing of verandering anti-Nederlandsch?³

De herinnering aan dit debat stond Thorbecke toen hij zijn recensieartikel schreef helder voor de geest. Als in 1845 de invoering van een stelsel van rechtstreekse verkiezingen was bestreden met een beroep op de Nederlandse traditie, waarom hadden diezelfde tegenstanders wel de invoering van de monarchie, die haaks stond op de tradities van de oude Republiek, aanvaard?

Het was de spijker op de kop. De monarchie van 1806 was van uitheemse oorsprong. Zij werd in 1813 onder de titel van soeverein vorst door een telg uit de Oranjedynastie genationaliseerd, maar ook de introductie van het koningschap in 1815 is van buitenlandse herkomst. Zij is gebaseerd op een besluit van het congres van Wenen.⁴ Evenals in 1806 was er ook in 1815 geen verzet tegen het koningschap, al keken sommige regenten in het begin wat gereserveerd naar de zoon van de laatste stadhouder die zich in hermelijnen koningsmantel liet portretteren.⁵ In de jaren na de Belgische revolutie van 1830 kwamen deze reserves weer boven. De twijfel aan de toekomst van Nederland in het Europese statensysteem mengde zich in sommige regentenkringen met twijfel aan de toekomst van de monarchie. Paste een stadhouderschap niet beter bij het verkleinde Nederland?⁶ Het zou onjuist zijn deze tendentie te overschatten, het gaat om een onderstroom in het politieke discours die echter de volhardingspolitiek van Willem I wel degelijk kan hebben beïnvloed. Bij Thorbecke zal men dit geluid niet tegenkomen. Hoewel of waarschijnlijk omdat de monarchie haaks stond op de lange traditie van de oude, provincialistische Republiek, beschouwde hij deze staatsvorm kennelijk als de natuurlijke bekroning van de nationale eenheidsstaat.

Een typerend, maar niet erg bekend aspect van de monarchie van koning Willem I was het openbaar gehoor. De Fransman Marmier, die Nederland bezocht, heeft in zijn reisverhaal er een levendig verslag van gegeven.⁷ Elke woensdag verleende de koning audiëntie aan wie hem wilde spreken. Hij ontving in volgorde van aanmelding, nam voor ieder de tijd en hoorde verzoeken en klachten geduldig aan. Dit is de landsvaderlijke keerzijde van de autocratie. Ook Thorbecke heeft van het openbaar gehoor gebruik gemaakt om zijn eigen belangen en die van zijn werkeloze vader te behartigen. In mei 1822, na zijn eerste verblijf in Duitsland, begaf hij zich, verlaat door een gesprek met een minister, naar het paleis waar de audiëntie reeds voor 12 uur was begonnen.

Ik stond nu, door mijn te laat komen, de laatste op de lijst en wagtte tot 3½ uren in twee zalen vol mensen. Van alle deze was echter op den gemelden tijd nog niemand tot Zijne Majesteit toegelaten, die zich nog bezig hield met de ministers, leden van de Tweede Kamer en de commissien; zoodat ik voorzag, hoe ik hier tot 6 uren of half zeven zou moeten blijven staan.⁸

Onverrichterzake verliet hij het paleis aan het Noordeinde, maar hij liet niet los: de koning was door tegenspoed gelouterd 'en zoo mag men van den persoonlijken indruk en van een gesprek van een half kwartier meer verwachten, dan van eene jarenlange schriftelijke correspondentie'.⁹ In het najaar van 1826 bezocht Thorbecke, inmiddels hoogleraar in Gent, het openbaar gehoor in Brussel. De koning met zijn stalen geheugen zou hem 'dadelijk' hebben herkend!¹⁰

Een paar jaar later, in 1829, bracht de koning een paar dagen door in Gent. Tegen Thorbeckes verwachting werd het koninklijk bezoek een groot succes:

Ik heb den Koning veel en van nabij kunnen gadeslaan. Het natuurlijke, eenvoudige en hartelijke in alle zijne gedragingen kan niet missen, eene groote gehechtheid voor zijn persoon in te boezemen. De ontvangst was zoo eensgezind, zoo vol van betoon van liefde en eerbied, dat de Koning bewogen en verrast was; en het minzame, edele en vaderlijke in de houding des Konings heeft daaraan volkomen beantwoord.¹¹

Deze citaten uit zijn brieven doen Thorbecke kennen als enthousiaste bewonderaar van Willem I, misschien wel als opgetogen orangist! Dat is een verrassende, zij het heel voorlopige conclusie. Het bezoek aan Gent vond plaats ruim een jaar voor het uitbreken van de revolutie die Thorbecke dwong uit te wijken naar het noorden. Hij werd nu hoogleraar in Leiden en steunde aanvankelijk de volhardingspolitiek van Willem I totdat hij de financiële consequenties doorzag. In brieven aan vrienden barstte hij los:

Ik vrees, dat het nageslacht eerlang den naam des konings vloeken zal. Welk gouvernement waagt, zelfs in onzen speculatiezuchtigen tijd, zulke voorstellen aan de vertegenwoordiging te doen? Aldus het toekomstig vermogen der natie aan de beurs te brengen, het leidt regstreeks tot den afgrond.¹²

Het enthousiasme, de bewondering was verdwenen en had plaats moeten maken voor bittere kritiek. De gevolgen van 's konings volhardingspolitiek hebben van Thorbecke een staatshervormer gemaakt die weliswaar niet de monarchie als staatsvorm maar wel de positie van de monarch op de korrel nam. Toen zijn boek over de grondwet in 1839 verscheen, ging hij het niet persoonlijk de koning aanbieden. Zijn Leidse collega Van Assen verscheen wel op het openbaar gehoor en bracht het gesprek op de publicatie; 'wat moet ik met dat boek van den Heer Thorbecke? Wat zal ik daarmee, het is vast zeer geleerd', luidde de afstandelijke reactie.¹³

Uit diepe teleurstelling over de grondwetsherziening van 1840 heeft Thorbecke van koning Willem II enige tijd hoge, veel te hoge verwachtingen gekoesterd. Het gecharmeerd zijn van Oranje keerde even terug en vond

zijn vertolking in eerbiedige, onderdanige formuleringen die in de negentiende eeuw zeker niet ongewoon zijn, maar die men bij een man als Thorbecke niet zou verwachten.¹⁴ Zijn verwachtingen getuigen van een forse misrekening: de koning begon zijn regering wel met liberale gebaren, maar hervormingsgezind bleek hij niet. Op Thorbeckes staatsrechtelijke analyses heeft het onjuiste verwachtingspatroon overigens geen invloed gehad. Met zijn Amsterdamse collega Den Tex polemiseerde hij over de tegenhanger van de ministeriële verantwoordelijkheid, de koninklijke onschendbaarheid. Hij bediende zich van formuleringen als 'het vorstelijk individu', 'het Koninklijk individu', 'het regerend individu'.¹⁵ Het zijn koele bewoordingen, die een zekere kilheid verraden. Hier is geen sprake van een met warmte beleden orangisme, van een met eerbied gekoesterde traditie van Nederland en Oranje. De opvatting dat de soevereiniteit van Oranje ouder zou zijn dan de grondwet zal men bij Thorbecke dan ook niet aantreffen. Volgens zijn overtuiging bestond de soevereiniteit alleen krachtens de grondwet.

Een van de hoofdbezwaren tegen het grondwetsherzieningsvoorstel van de Negenmannen luidde dat zo'n ingrijpend initiatief niet van de Kamer maar van de koning moest uitgaan. Willem II piekerde daar echter niet over. Maar in maart 1848, twee maanden na de verschijning van Thorbeckes recensieartikel in *De Gids*, ging de koning onder invloed van revoluties in Frankrijk en Midden-Europa radicaal overstag en kreeg de Leidse hoogleraar opnieuw een kans. Het initiatief ging nu van Willem II uit en Thorbecke liet in het door hem geschreven rapport van de grondwetscommissie niet na dat uitdrukkelijk op te merken.¹⁶

Zoals bekend bezegelde de herziening van de grondwet de inperking van de koninklijke macht. Volgens de Thorbeckeaanse opvatting vormde de koning met zijn ministers een eenheid, de Kroon. Alle handelingen van de koning vielen volledig onder de politieke verantwoordelijkheid van de ministers. Dat was een rationele constructie die uitging van het staatshoofd en de ministers als redelijke mensen. Maar koning Willem III, die in 1849 zijn vader was opgevolgd, was niet altijd een redelijk mens. Hij was een man van emoties en driften. Hij had bovendien een afkeer van de liberale grondwet, van de liberalen en van Thorbecke in het bijzonder. Tijdens de onderhandelingen over de kabinetsformatie in het najaar van 1849 kon hij er maar niet toe komen de liberale leider, aan wie hij via derden een formatieopdracht had verstrekt, persoonlijk te ontvangen en toen het uiteindelijk zover was liet hij zich grimmig ontvallen: '*Je ferais passer un mauvais quart d'heure à ce professeur.*'¹⁷ De koning tolereerde Thorbecke, meer niet.¹⁸ Dat voorspelde weinig goeds. De praktijk zou dat bevestigen. Na een paar maanden beklagde de minister van Binnenlandse Zaken zich dat de koning hem onheus had bejegend, dat Zijne Majesteit 'hem voorts woorden had toegevoegd, die hij moest afweren, en niet genegen was andermaal aan te hooren.'¹⁹ Zolang dergelijke incidenten en conflicten binnenskamers ble-

ven was er staatsrechtelijk niets aan de hand. Maar de koning liet zich ook in het openbaar wel eens gaan. In maart 1852 gaf hij op een audiëntie in Amsterdam blijk van warme sympathie voor de staatsgreep van Lodewijk Napoleon: het was een middel om af te komen van een slecht ministerie en van slechte Kamers.²⁰ Dat klonk onheilspellend. Een jaar later sloeg de koning toe. Wederom in Amsterdam distantieerde hij zich openlijk van de grondwet. Verontwaardigd over de gang van zaken, maar opgelucht van een lastig pak verlost te zijn verliet Thorbecke het ministerie. Het commentaar in een veel gebruikt *Handboek van het Nederlandse staatsrecht* luidt: 'Het was typerend voor het a-politieke wezen van Thorbecke dat hij, in plaats van deze barst te bementelen, er een breuk van maakte en om zijn ontslag verzocht.'²¹ De betwistbare formulering 'het a-politieke wezen van Thorbecke' kan ik hier buiten beschouwing laten, maar dat hij in april 1853 een breuk heeft geforceerd is niet verdedigbaar. Wie de tekst van de ontslag-aanvraag leest, ziet dat de minister van Binnenlandse Zaken juist de deur voor de koning openliet.²² Willem III heeft van de Aprilbeweging bewust gebruikgemaakt zich van Thorbecke en de zijnen te ontdoen. De staatsrechtelijke constructie van de Kroon als eenheid was een fictie gebleken.²³

Heeft dat alleen aan Willem III gelegen of lag een deel van de schuld ook bij de hoekige, niet altijd even tactvolle Thorbecke? Tijdgenoten hebben de liberale leider wel beschuldigd van ministeriële dictatuur. Hij zou de koning met zijn onderteken-of-ontsla-mij-tactiek herhaaldelijk voor het blok hebben gezet. Het lijkt geen twijfel dat het beleid van de minister van Binnenlandse Zaken de koning dwars tegen de haren in streek. Zo heeft hij met zijn bewuste personeelspolitiek een oude generatie burgemeesters en commissarissen des konings, veelal conservatieve orangisten, willen vervangen door bestuurders van wie hij kon verwachten dat zij de nieuwe grondwet en de daarop gebaseerde organieke wetten loyaal ten uitvoer zouden leggen. Die politiek was hard, maar noodzakelijk. Het koninklijk verzet daartegen kon niet altijd worden overwonnen door overreding en moest wel eens worden gebroken door de dreiging met een ontslagaanvraag. Dat had wel eens wat tactvoller kunnen worden getrakteerd, maar om Thorbecke in een vergelijking met Willem III gebrek aan tact te verwijten – dat gaat mij te ver. Volgens de Thorbeckeaanse theorie is de koning niet

eene machine ter teekening van hetgeen de ministers of de Vertegenwoordiging hem voorleggen. Hij is er dan erger aan toe, dan de minister of ander ambtenaar, die elk oogenblik, om zich zelve getrouw te blijven, ontslag kan nemen.²⁴

Als deze opvatting in de praktijk te veel theorie is gebleven, ligt dat in de eerste plaats aan de vaak onmogelijke houding van de koning. Zijn constitutionele vrijheid was drastisch ingeperkt, maar zijn manoeuvreerruimte bleef niet onaanzienlijk. Ministers kwamen en gingen, de koning bleef:

een hoog regeerverstand, een hoofd en hart steeds met de behoeften van het geheel in harmonie, en op deze voorwaarden is men Koning, zal met die beperkte vrijheid nog groote dingen uitrigten, of liever zijne vrijheid en zijn invloed zullen grooter zijn naar de mate zijner persoonlijke eigenschappen.²⁵

Dit is een hooggestemde, bijna ideaaltypische omschrijving die doet denken aan Thorbeckes beeld van Leopold I van België die op de Nederlander grote indruk heeft gemaakt. De heren konden het zeer goed met elkaar vinden. In zijn enthousiasme zag Thorbecke geheel over het hoofd dat Leopold allerminst een model van een constitutioneel vorst was. Het schrille contrast met Willem III zal hem hebben parten gespeeld.

Het zou onjuist zijn uitsluitend op het kompas van Thorbecke zelf te varen. Daarom geef ik een voorbeeld uit het tegenovergestelde politieke kamp. De conservatief Heemskerk heeft na twee ministerschappen een uitvoerige studie gepubliceerd over de praktijk van de grondwet. Daarin betoogde hij dat om het kwaad van het '*parlementarisme*' te beteugelen de koning moet beschikken over 'vastheid van wil, indrukmakende en innemende vormen en voortdurende aandacht op de verschijnselen van het openbare leven; bovenal eenparigheid met zichzelf.'²⁶ Dit zijn nu juist de eigenschappen die de koning niet had.

Willem III en Thorbecke: de heren vormden wel een heel zonderling contrast. De koning kon, geïnspireerd door de omstandigheden, goedmoedig en hartelijk uit de hoek komen, maar door zijn conservatieve, soms reactionaire opvattingen en opvliegend temperament was hij niet bepaald geschikt voor de rol die hij in het constitutionele bestel van na 1848 moest spelen. Vroeger heb ik dat wel eens tragisch gevonden,²⁷ nu meen ik dat Willem III een te ongecompliceerde persoonlijkheid was om tragisch genoemd te kunnen worden. Tegenover de koning de liberaal met zijn ijzige zelfbeheersing en zijn docerende, professorale toon. Het is een tegenstelling die, ook door het verschil in postuur, tot de verbeelding heeft gesproken.²⁸

Een andere beschuldiging van tijdgenoten luidt dat Thorbecke in wezen een verholen republikein was. Zo betoogde de conservatieve politicus Van Rappard in december 1853 in de Tweede Kamer dat hij de grondwet van 1848 in monarchale zin nageleefd wenste te zien en hij vervolgde:

Ik ben alleen in zóóver reactionair, dat ik niet wensch een Koning in naam en een Minister, die zich het gezag van president eener republiek aanmatigt. Ik ben alleen in zooverre reactionnair, dat ik in ons Rijk niet wensch gevestigd te zien, hetgeen men wel eens heeft genoemd une *république déguisée*.²⁹

De insinuatie was evident en Thorbecke reageerde direct. Politieke en persoonlijke afkeer kunnen het oordeel verduisteren. Het lijkt geen twijfel

dat Thorbecke een monarchist was, een voorstander van het erfelijk koningschap. In zijn eigen woorden:

Men laat liever het toeval der geboorte, dan eene telkens zich vernieuwende heersch- of eierzucht en kuiperij meester.³⁰

Bij deze eenvoudige verklaring heeft hij het niet gelaten. Er zijn losse aantekeningen waarin hij zich rekenschap geeft van de voordelen van de monarchie boven de republiek. Het zijn notities van een algemene, theoretische strekking: in een constitutionele monarchie zijn de eenheid en de zelfstandigheid van de uitvoerende macht verzekerd; een constitutionele monarchie is beter in staat de vrijheid te organiseren – een typisch Thorbeckeaans begrip – dan een republiek.³¹ In het verlengde van deze overwegingen schreef hij in 1869 in Ilmenau, ver weg van het Nederlandse politieke strijdgewoel, het voorwoord bij de laatste bundel parlementaire redevoeringen die hij zelf heeft uitgegeven. Het werd zijn politieke testament, typerend 'Narede' genoemd.³² De toon was sereen, volgens Brugmans hier en daar weemoedig,³³ de tekst een ingetogen loflied op de constitutionele monarchie die uit onze geschiedenis was 'voortgevloeid'. Zij was 'de meest of rijkst georganiseerde aller tot dus ver bekende staatsvormen', 'een verband van elkander wederkeerig beperkende organen'. De 'Narede' lokte al direct felle kritiek uit van de jonge liberaal Van Houten in een stuk dat door de redactie van *De Gids* werd geweigerd.³⁴ Die liberale richtingenstrijd daargelaten, zijn Thorbeckes formuleringen aanvechtbaar. Als de constitutionele monarchie de resultante is van onze geschiedenis, worden twee eeuwen geschiedenis van de Republiek wel heel drastisch ondergeschikt gemaakt aan de korte periode van staatshervorming na 1795. Dat is in strijd met de historicistische geschiedopvatting die Thorbecke heeft beleden. Het lijdt dan ook geen twijfel dat de historicus in Thorbecke het heeft moeten afleggen tegen de staatshervormer.³⁵ Ook de opvatting van de constitutionele monarchie als een systeem van elkaar in balans houdende instellingen was uiterst discutabel. De resultante van het recente parlementaire en politieke rumoer was nu juist dat het overwicht was komen te liggen bij de Kamer. Thorbecke heeft zich daar berustend bij neergelegd. In zijn 'Narede' is hij wel heel sterk de conservatieve beschermer van de constitutionele erfenis van 1848.

Thorbecke was een overtuigd monarchist. Hij geloofde in de superioriteit van de constitutionele monarchie aan de creatie waarvan hij zo'n eminente bijdrage heeft geleverd. Het belijden van republikeinse beginselen zou trouwens ook politieke zelfmoord hebben betekend.³⁶ Was hij ook een orangist? Smit in zijn dissertatie over Fruin heeft het stellig ontkend: 'de monarchie was voor hem een zuiver staatsrechtelijke figuur waaraan hij geen emotionele binding had'.³⁷ Aan de hand van citaten uit brieven, die Smit toen hij aan zijn proefschrift werkte niet kon kennen, heb ik laten zien dat men Thorbecke voor 1830 misschien toch zo kan typeren. Maar vrij snel daarna steekt zijn orangisme mat af tegen de sentimenten van veel

van zijn tijdgenoten. Welke orangist zou over het staatshoofd schrijven als over 'een individu door zijne geboorte op den troon verheven'?³⁸ Aan deze lauwe orangist danken wij de constructie van de eenheid van de Kroon die de grondslag was en is van onze constitutionele monarchie.

drs. G.J. Hooykaas, Van Goyenlaan 2, 3723 GP Bilthoven

Noten

- 1 J.R. Thorbecke, 'Karel Hendrik Ver Huell en Rutger Jan Schimmelpenninck', *De Gids* 12 (1848)¹ 1-35; het citaat op 9. Herdrukt in J.R. Thorbecke, *Historische schetsen* ('s-Gravenhage 1860) 135-168; het citaat op 142. Vgl. Q.M.R. Ver Huell, *Het leven en karakter van Carel Hendrik graaf Ver Huell, uit nagelaten aantekeningen en andere authentieke stukken* II (Amsterdam 1847) 40.
- 2 Thorbecke, 'Karel Hendrik Ver Huell', 9. Vgl. Thorbecke, *Historische schetsen*, 143.
- 3 *Verslag der Handelingen van de Staten-Generaal 1844-1845* I ('s-Gravenhage 1891) 489. Vgl. J.R. Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen* I (Deventer 1856) 94.
- 4 H.T. Colenbrander ed., *Ontstaan der grondwet* II ('s-Gravenhage 1909) 56 noot 1.
- 5 Zie bijvoorbeeld L.J. van der Klooster en J.J. Bouman, *Oranje in beeld. Een familiealbum uit de 19de eeuw* (Zaltbommel 1966) 24.
- 6 Zie H.T. Colenbrander ed., *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840* X¹ ('s-Gravenhage 1918) 321; X² ('s-Gravenhage 1919) 427; X³ ('s-Gravenhage 1920) 685; X⁴ ('s-Gravenhage 1921) 553. Vgl. C.A. Tamse, 'Plaats en functie van de Nederlandse monarchie in de negentiende eeuw' in: C.A. Tamse red., *De monarchie in Nederland* (Amsterdam/Brussel 1980) 89-132, aldaar 112; vgl. 93 waar de auteur iets anders lijkt te betogen.
- 7 X. Marmier, *Lettres sur la Hollande* (Parijs 1841) 104-106. Vgl. C. Gerretson ed., 'Gesprekken met den koning 1826-1839', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 75 (1936) 110-226, aldaar 116-120.
- 8 J. Brandt-Van der Veen ed., *Het Thorbecke-archief* II (Groningen 1962) 173.
- 9 J. Brandt-Van der Veen ed., *Het Thorbecke-archief* III (Utrecht 1967) 89.
- 10 Idem, 105.
- 11 Idem, 370; vgl. 78: 'een waarlijk vaderlijk vorst en zoo uitmuntend man'. Zie ook C. Gerretson ed., *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap* I. *Bescheiden* I ('s-Gravenhage 1951; niet in de handel) 353-369.

- 12 G.J. Hooykaas c.s. ed., *De briefwisseling van Thorbecke II* ('s-Gravenhage 1979) 469; zie ook 471.
- 13 Gerretson, 'Gesprekken met den koning', 224. Vgl. J.R. Thorbecke, *Aanteekening op de grondwet* (Amsterdam 1839).
- 14 Zie bijvoorbeeld G.J. Hooykaas, *De briefwisseling van J.R. Thorbecke IV* ('s-Gravenhage 1993) 77. Vgl. C.W. de Vries, *De ongekende Thorbecke* (Amsterdam 1950) 162.
- 15 Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke IV*, 44. *Regtsgeleerd Bijblad behorende tot de Nederlandsche Jaarboeken voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving III* (1841) 97-100, 113-117, 129-134 en 185-189.
- 16 G.J. Hooykaas en F.J.P. Santegoets ed., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke V* ('s-Gravenhage 1996) 517 en 520.
- 17 J. de Louter ed., 'Herinneringen van jhr. mr. W. Boreel van Hogelanden, voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 52 (1931) 321-396; het citaat op 387.
- 18 Vgl. C.B. Wels ed., 'De formatie van het eerste ministerie-Thorbecke', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 76 (1962) 263-317, aldaar 280.
- 19 Hooykaas en Santegoets, *Briefwisseling Thorbecke V*, 254.
- 20 Idem, 386.
- 21 Van der Pot-Donner, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, bewerkt door L. Prakke, J.L. de Reede en G.J.M. van Wissen (dertiende druk; Zwolle 1995) 108.
- 22 G.J. Hooykaas, 'Koning Willem III en de grondwet in april 1853', *Bijdragen en Mededeelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 109 (1994) 53-56.
- 23 Vgl. J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978) 94-95.
- 24 Hooykaas en Santegoets, *Briefwisseling Thorbecke V*, 528.
- 25 Idem, 530.
- 26 J. Heemskerk, *De praktijk onzer grondwet I* (Utrecht 1881) 102.
- 27 G.J. Hooykaas, 'Het archief-Weitzel, een bijdrage tot de kennis van koning Willem III en zijn regering', *Bijdragen en Mededeelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 83 (1969) 213-223, aldaar 221.
- 28 Zie bijvoorbeeld A. Alberts, *Baud en Thorbecke 1847-1851* (Utrecht 1939) 86-87.
- 29 G.J. Hooykaas en F.J.P. Santegoets, *De briefwisseling van J.R. Thorbecke VI* (Den Haag 1998) 73.
- 30 Hooykaas en Santegoets, *Briefwisseling Thorbecke V*, 528.
- 31 Idem, 527. Hooykaas en Santegoets, *Briefwisseling Thorbecke VI*, 497.
- 32 J.R. Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen. Ministerie. Van september 1865 tot februari 1866* (Deventer 1870) v-xx.
- 33 I.J. Brugmans, *Thorbecke* (tweede druk; Haarlem 1948) 236.
- 34 Het verscheen als afzonderlijke publicatie in het jaar van Thorbeckes overlijden: S. van Houten, *De staatsleer van mr. J.R. Thorbecke* (Haarlem 1872). Een tweede druk verscheen in 1888. Zie S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992) 186. Vgl. R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997) 333-334.
- 35 Zie ook J.C. Boogman, *Van spel en spelers* ('s-Gravenhage 1982) 120. Vgl. J.W. Smit, *Fruin en de partijen tijdens de Republiek* (Groningen 1958) 92, 99, 145-146 en 192 noot 1. Zie verder P. Blaas, 'Liberalism and history' in: S. Groenvelde en M. Wintle ed., *Under the sign of liberalism. Varieties of liberalism in past and present* (Zutphen 1997) 31-32, aldaar 21. Zoals bekend kan men een nog krasser voorbeeld van hoe een liberaal historicus met de geschiedenis van de Republiek omging vinden bij Fruin: 'een voor goed vervlogen tusschentijd.' R. Fruin, 'De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis', *Verspreide geschriften I* ('s-Gravenhage 1900) 22-48, het citaat op 46. Vgl. Smit, *Fruin*, 151-160.
- 36 Smit, *Fruin*, 88 en 91.
- 37 Idem, 146.
- 38 Hooykaas en Santegoets, *Briefwisseling Thorbecke V*, 530.